

ФОРМООБРАЗУВАНЕ НА ПРИЛАГАТЕЛНИТЕ С НАСТАВКА -ЕН: МОРФОФОНОЛОГИЧЕН И МЕТОДИЧЕСКИ АНАЛИЗ

Проф. д-р Георги Христовски

Лисабонски университет

Доц. д-р Антония Радкова

Софийски университет „Св. Климент Охридски“

Резюме. Изследването представя детайлен анализ на словообразуването на българските прилагателни с наставка -ен. Проучването се фокусира върху морфофонологичните промени, свързани с гласната -е, както и върху факторите, които определят нейното отпадане или запазване. Разгледани са характеристиките на сричковите коди заедно с фонологичните и други контексти, които обуславят промените. В изследването са включени съвременни лингвистични модели, а наблюдаваните явления са обяснени чрез правила, които се преформулират в образци и указания и за целите на преподаването на български език като чужд.

Ключови думи: фонология; редуване на -е с нула; сричкова кода; вокализация на еровете; преподаване на български като чужд език

1. Увод

Основната цел на изследването е да осъществим възможно най-пълно описание на обкръженията, при които се наблюдава редуване на *е* с нула в прилагателни, образувани с наставка **-ен**. Едновременно с основната цел търсим да постигнем съпътстващи цели: теоретична и практическа. Задачите, които си поставяме, са следните: а) да установим при какви контексти и условия **-е** се редува с нула и кои са обуславящите редуването фактори; б) играят ли някаква роля сричката и сричкообразуването; в) за какво явление би било правилно да се говори: епентеза, елизия или друго. Също така търсим отговор на въпроса по какъв начин лингвистичното описание би могло да бъде използвано от преподавателя по български език в процеса на езиковото обучение и могат ли на пръв поглед сложните, абстрактни анализи на лингвистите да бъдат сведени до по-опростен естествен изказ, който да се използва в обясненията на тази материя от преподавателя.

Отговорите на тези въпроси са актуални и предвид на това, че от появяването на генеративната фонология (Chomsky & Halle 1968) до наши дни изпадането или вмъкването на гласна, изпадането на диахронни слаби ерове и евентуалното появяване на синхронни ерове и тяхната фонологична репрезентация са обект на разгорещени дискусии и задълбочени изследвания. Озвучаването или изпадането на така наречените синхронни ерове служи като опитно поле за изпитание на поредица теоретични модели. Описанията, направени от различни лингвисти, са повлияни до голяма степен от водещия модел или модели в момента на изследванията им и не е учудващ фактът, че всяко описание, считано за последното окончателно решение на проблема, бързо става, след появата на някоя нова теория или подход, предпоследно.

Ще се опитаме да приложим някои съвременни теоретични лингвистични модели, доколкото обемът на студията го позволява, надявайки се те да допринесат за по-правилното разбиране на явлението. Например описание на обкръженията на редуващите се гласни изисква използване на модел за репрезентация на вътрешната структура на звуковете и евентуални модели за премахване на редуваната информация. Прозодификацията на поредицата звукове, включваща хипотетични ерове, изисква прилагане на теория за сричката и сричкообразуването. Класически генеративисти като Halle (1959) и Lightner (1965, 1972), които правят първите генеративни описания на еровете в руския език, а Scatton (1975) – в българския, не разполагат с геометрия на различителните признаци, автосегментна фонология, прозодична фонология, та дори и с теория за сричката – модели, появили се в края на 70-те и началото на 80-те години. Класическият генеративен модел на Chomsky & Halle (1968) не използва като лингвистична единица сричката, от една страна, а от друга – оставя настрана връзката между морфология и фонология, или както е модерно да се нарича интерфейсът фонология – морфология. Тези празноти бързо започват да се запълват с появата на първите теоретични трудове за сричката, например на Kahn (Kahn 1976), а теорията за взаимодействието между фонология и морфология започва да се изучава по-задълбочено с появата на лексикалната фонология на Kiparsky (1982, 1985), Mohanan & Mohanan (1984), Booij & Rubach (1987) и Rubach (1993).

2. Възможни подходи при описание на изпадането или запазването на гласната е от наставка -ен

Да разгледаме примери на прилагателни, чиито корени или основи завършват на една съгласна.

Таблица 1. Прилагателни, чиито корени или основи завършват на една съгласна

А. Прилагателни	Б. Прилагателни (м. р., ед. ч., членувани; ж. р.; ср. р.; мн. ч.)
дреб+ен	дреб+н+о
основ+ен	основ+н+о
вод+ен	вод+н+а
багаж+ен	багаж+н+и
цинич+ен	цинич+н+о
улич+ен	улич+н+ия(т)
успеш+ен	успеш+н+а

Независимо към какъв теоретичен модели би се придържал изследователят, нека погледнем какви са логическите възможности за описание на изпадането или запазването на *е* от наставка -ен:

– **елизия** на *е* в думите от дясната колона – при тази хипотеза трябва да се обясни защо няма елизия на *е* в думите от лявата колона, а и в други думи със същата или с подобна структура и при какви обстоятелства тя се осъществява;

– **епентеза** на *е* в думите от лявата колона – при тази хипотеза трябва да се обясни защо няма епентеза на *е* в думите от дясната колона, а и в други думи със същата или с подобна структура и при какви обстоятелства тя се осъществява;

– **по-абстрактна фонологична структура**, която се проявява като *е* в прилагателните в лявата колона, а не се проявява в сродните думите в дясната (нещо като архифонемата на Трубецкой (Trubetskoy1939) или частично специфицирания абстрактен сегмент от класическата генеративна фонология). При тази хипотеза трябва да се опишат обстоятелствата и причините, при които се проявяват конкретната фонетична реализация на *е* и конкретната фонетична реализация нула, а също така да се обосноват елементите, които съставляват тази структура.

– **аломорфия** – в думите от лявата колона морфологичното правило прикачва аломорф +ен, а в думите от дясната – аломорф +н. Тук ролята на фонологията е намалена дотолкова, доколкото прикачването на един аломорф зависи от фонологични фактори, и теоретично би могла да бъде сведена до минимум, ако погледнем на фонологичните редувания в един език само като на „аранжиране на съответните аломорфи“.

– **индексация** на правила или ограничения към група от морфеми, към които принадлежи и +ен: тези правила „трият“ гласната *е* в определен контекст, но само в специфична група от морфеми и не се прилагат за останалото подмножество морфеми;

– при огледалния вариант на индексацията суфиксът е само един – +н, и той принадлежи към специфична затворена група от суфикси и корени, към която при дадени обстоятелства се вмята гласната *е*.

Повечето от тези възможности (може би без последната) са използвани в специализираната литература като работни хипотези.

3. Кратко описание на явлението в българската лингвистика

Въпросът за фонетичните промени, които се наблюдават при образуването на формите на прилагателните в българския език, е бил предмет на различни изследвания.

По отношение на тези прилагателни се използват термините „фонетична промяна“ (Stoyanov 1983) и „звукова промяна“ (Nicolova 2008). По въпроса дали при образуването на тези форми се наблюдава елизия, епентеза или редуване, няма еднозначно мнение. Според Стоянов (Stoyanov 1983) възникването на формите на прилагателните включва елизия.

Тотоманова използва термина „епентеза“, за да опише явлението като вмъкване на гласна между двете съгласни в края на прилагателните (Totomanova 2001, р. 21). Явлението *ерова епентеза* е добре познато и описано в българската историческа фонетика като една от най-очевидните последици от изпадането на слабите краесловни ерове. Безспорно е, че вмъкването на гласна между шумова и сонорна съгласна в краесловие трябва да се разглежда в контекста на цялостния фонетичен развой на българския език (Totomanova 2001, 2014).

Jetchev (1999) и Hristovsky (2001, 2021) разграничават епентетичната гласна ъ [ə] от вокализирания заден ер (/U/ → [ə]), като редуващото се *е* в българския език може да бъде само резултат от вокализация на предния ер (/I/ → [e]), т. е. авторите считат, че в български има само епентеза на ъ.

Запазване на *е* във всички форми на дадено прилагателно се систематизира от българските езиковеди по следните начини: някои относителни прилагателни, прилагателните, означаващи веществен произход, прилагателните за цвят, прилагателните с ударение върху -ен. Както се вижда, повечето от критериите са семантични. На първо място се посочва, че „много относителни прилагателни с наставка -ен, не изпускат суфиксното -е“ (Stoyanov 1983), но от това правило има много изключения, тъй като съществуват множество относителни прилагателни, които образуват формите си според общото правило. Също така прилагателни като памучен, железен, златен, сребърен, каменен, воден и др. представляват изключение от групата на прилагателните с веществен произход.

Въпреки че явлението по традиция се разглежда в морфологичната част на описанията на съвременния български език, съществуват и фонологични обяснения: „Поради основния закон за строежа на сричката в българския език, който се изразява в това, че гласният звук не може да бъде отделен чрез

шумов съгласен от сонорен съгласен, и на други ограничения в съчетаемостта на съгласните, в някои прилагателни не е възможно изпадането на суфиксното -е-, например: стъклен, стъклена (невъзможно: стъклна), маслен, маслена (невъзможно: маслна) и др.“ (Stojanov 1983, p. 164). Именно към този подход ще се придържаме в настоящия текст за описание на явлениято, но с една разлика – ще се опитаме да покажем къде свършва дадена сричка и защо не всеки звук би могъл да е част от структурата в сричковата йерархия.

4. Подбор на данни и описание на редуването на *е* с нула

За да потърсим условията, при които се използва едната или другата наставка, от Обратния речник на съвременния български език (1975, pp. 397 – 459) са извадени всички думи, завършващи на -ен, и са проверени всички контексти на редуванията на гласна -е с нула (Hristovsky 2001). Обкръженията на редуването на гласната *е* от суфикса -ен в прилагателните са описани и от Жечев (1999), който обаче не прави подробно описание на групите съгласни в края на основата или корена преди нея, но обръща специално внимание на думите, съдържащи така наречените метатетични корени: връх – връхен – връхна – върхът, където гласната *ъ* се явява пред съгласните *р* или *л* в едни форми или след тях в други. На мнение сме, че тези две описания дават пълна картина на обкръженията на редуването или на нередуването на *е* с нула в този суфикс и данните, извлечени от тях, биха могли да бъдат използвани за лингвистичен анализ.

При първоначален преглед на българските прилагателни с наставка -ен можем да установим следните най-общии случаи.

– Гласната *е* се редува с нула: болен – болна, устен – устна, нервен – нервно.

– Гласната *е* не се редува с нула: лимонаден-лимонadena, лампен – лампени, сватбен – сватбено.

Отсъствието на редуване в тези прилагателни обаче показва нагледно, че при дадени предвидими или непредвидими условия редуването не се осъществява или се блокира и една от основните наши цели е именно да разберем причините за това блокиране.

– Гласната *е* веднъж се редува, а друг път не: *копривен* – *копривена* / *копривна*, *гъбен* – *гъбена/гъбна*.

Прилагателните от този трети тип са малко на брой и следват един от двата по-горе споменати образци, но редуването или нередуването по-скоро е свързано със значението, тъй като *гъбена* се използва за гъбена супа, а *гъбна* – за гъбни бактерии. Прилагателното с наставка -ен с изпадаща гласна *е* има едно значение, а с неизпадаща – друго значение и това не може да се предвиди по семантични признаци, а формите трябва да се запаметят от носителя на езика или изучаващия български като чужд език с техните съответни значения. Тези форми потвърждават ясно, че българският не само че използва два морфоло-

гично различни суфикса, но може да си служи с тях, пораждайки различни значения, когато се добавят към един и същ корен.

5. Фонологични контексти и образци при формообразуване на прилагателни с наставка -ен

За да можем да извлечем правила, закономерности или обобщения, е необходимо да разгледаме по-голям обем прилагателни и по този начин да изолираме образци, които от своя страна, бихме могли да подложим на лингвистичен анализ. Независимо от различните дефиниции за правило, нека започнем с общото положение, че правилата имат за цел да опишат как явленията при дадени конкретни условия ще се осъществят по точно определен и напълно предвидим начин. Едно правило е по-добро от предишното, ако обхваща по-голяма съвкупност от граматични форми (по-възможност и форми, които са считани от предишното правило за изключения) или просто успява да опише явлението по ясен, логичен, непротиворечив и в крайна сметка по-разбираем начин. Да отбележим също така, че като начало следваме най-общ постулат от генеративната граматика, който гласи, че закономерности, правила или ограничения могат да се изолират там, където информацията е предвидима. Ако информацията, отнасяща се до дадена граматична структура или явление, е непредвидима, не е възможно да се опишат закономерности, независимо от лингвистичния модел.

При първоначален преглед на данните се изясни, че би било правилно да се вземат под внимание следните критерии за организирането им в подгрупи с общи характеристики (виж също Hristovsky 2001):

- на какъв звук завършва коренът или основата: съгласен, гласен или глайд;
- броят на съгласните, на които завършва коренът, основата или думата, към които се прибавя суфиксът -ен;
- разликата в звучността на съгласните от консонантните клъстери пред -ен и дали нейните относителни стойности се повишават, или намаляват към периферията на сричката;
- мястото и начинът на учленение на съгласните и каква роля те играят за запазване или изпадане на *e* от -ен. Според геометрията на различителните признаци местата на учленение са лабиален, коронален, дорсален и фарингален (да се подразбира признак, лабиален признак, коронален признак и т. н.) (Clements & Hume 1995), но българският използва само първите три.

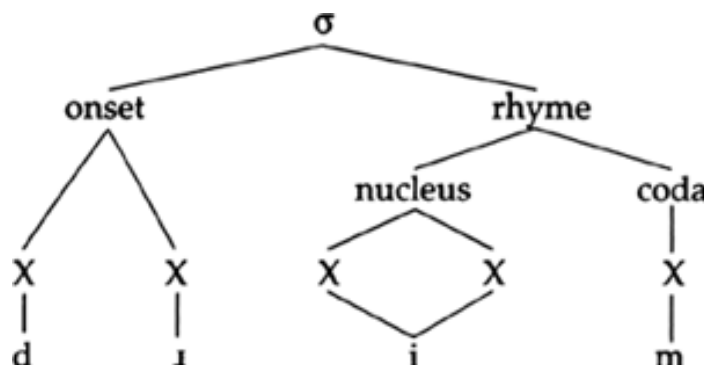
5.1. Прилагателни, чиито корени или основи завършват на една съгласна

Примерите с прилагателни като *дреб+ен* – *дреб+н+о*; *вод+ен* – *вод+н+а*; *багаж+ен* – *багаж+н+и*; *цинич+ен* – *цинич+н+о* са представителни за типичните и най-често срещани контексти на редуването на суфиксното *e* с нула. То се наблюдава се наблюдава при голяма част от прилагателни от прилагателни, чиито корени или основи завършват на една съгласна (повече от 75% от прилагателните, завършващи на +ен). Ако този суфикс е следван от окончание или

наставка, които започват или се състоят от гласна, то тогава *е* не се реализира фонетично.

5.2. Прилагателни, чиито корени или основи завършват на две съгласни

По-интересни и важни за настоящото изследване според нас са обкръженията, при които коренът или основата, към които се прикачва *+ен*, завършват на две съгласни. Голяма част от редуванията биха могли да бъдат предвидени и обяснени, вземайки под внимание свойствата на съгласните, които се намират непосредствено пред *+ен*, и способността им да се интегрират в сложна сричкова кода. При сричка с бинарно разделение кодата е край на сричката. Най-често използваният модел за репрезентация на сричките е този с двойно разклонена рима (вж. фиг. 1):

Фигура 1. Репрезентация на сричковата структура според бинарния модел
 $\sigma \rightarrow$ Начало, Рима; Рима $\rightarrow$ Ядро, Кода (Blevins 1995, p. 216)

Това обстоятелство е валидно независимо дали изследователят използва аломорфен подход, или абстрактен фонологичен сегмент. Пълното описание на силабичния статут на двете съгласни в края на корена или основата е от определящо значение за откриването на закономерности.

Един от основните принципи при сричкообразуването, формулиран от Jaspersen (1904) и използван може би за пръв път от Selkirk (1984), гласи, че между всеки член на сричката и ядрото на сричката трябва да има повишаване на звуковата сила или плато (Clements 1990 и Blevins 1995, p. 210). Скалата на Clements (1990) поддържа звучността на звуковете от висока към ниска по следния начин: *гласни > глайдове > ликвидни > носови съгласни > обструенти*, като в някои скали обструентите са подчинени на йерархията *фрикативи > оклузивни*.

Нашите хипотези са, че:

– определени клъстери в средата на думата преди суфикса *+ен* могат да образуват граматични коди, които не блокират изпадането на гласната *е* от

суфикса, когато е следван от гласна в следващия суфикс. Това са клъстерите с понижаване на звуковата сила в сричката по посока към периферията на сричката.

– други клъстери не могат да образуват сложна кода и не позволяват на *е* да изпадне, принуждавайки го да стане ядро на нова сричка. Това са клъстерите с повишаване на звучността по посока към периферията на сричката.

– клъстерите със запазване (плато) на звучността имат различно поведение, затова могат да бъдат разделени в подгрупи, за които ще приведем примери по-долу.

5.2.1. Прилагателни с корени или основи, завършващи на клъстер с нарастваща звучност

Пример за срички, в които крайният звук е с по-голяма звучност от предходния, дават прилагателните, чиито корени завършват на обструент, следван от сонорна съгласна. В тези случаи наставката *-ен* се реализира фонетично във всички форми: *стъбл+ен* – *стъбл+ен+а*, *игл+ен* – *игл+ен+о*, *тухл+ен* – *тухл+ен+и*.

В тази подгрупа прилагателни гласната *е* от наставката *+ен* се реализира фонетично отляво на суфикс, съдържащ гласна. Групата съгласни в края на корена не може да образува граматична кода, защото сонорните съгласни са с доста по-голяма звучност от предходния звук, което не им позволява да формират сложна кода с предходната обструентна съгласна.

5.2.2. Прилагателни с корени или основи, завършващи на две съгласни с втора съгласна лабиален обструент

Прилагателните, чиито корени или основа завършват на съгласна, следвана от лабиален обструент, могат да бъдат разделени на две подгрупи.

Таблица 2. Прилагателни с корени или основи, завършващи на две съгласни с втора лабиален обструент

А.

дажб+ен	дажб+ен+и
изб+ен	изб+ен+о
сватб+ен	сватб+ен+а
почв+ен	почв+ен+и
лихв+ен	лихв+ен+о
тикв+ен	тикв+ен+а
котв+ен	котв+ен+а
ламп+ен	ламп+ен+о
бомб+ен	бомб+ен+и

Б.

резерв+ен	резерв+н+о
нерв+ен	нерв+н+а
без+мълв+ен	без+мълв+н+и

От примерите в таблица 2А е видно, че гласната *е* от наставката +ен, следвана от вокален суфикс, не изпада, но в прилагателните в таблица 2Б *резерв+н+о*, *нерв+н+а* и *безмълв+н+и* – изпада. На какво се дължи това? Има нещо, което различава тези прилагателни от останалите, независимо че корените или основите на всичките завършват на съгласна, следвана от лабиален обструент. Да си припомним скалата на Clements (1990), която подрежда звучността в сричката от висока към ниска: *гласни* > *глайдове* > *ликвидни* > *носови съгласни* > *обструенти*. Сега можем да установим, че условието вторият елемент на кълстера да е лабиален обструент, не е единственият обуславящ фактор. Освен условието за намаляваща звучност в сричката тук наблюдаваме и влияние на друг фактор – **дистанцията в звучността**.

Това наблюдение е в подкрепа на нашата хипотеза, според която някои кълстери в средата на думата преди суфикса +ен могат да образуват граматични коди, които не блокират изпадането на гласната *е* от суфикса, а други не могат да образуват сложна кода и не позволяват на *е* да изпадне, принуждавайки го да стане ядро на нова сричка. Първо, дистанцията между [lv] и [rv] е от **две стъпки**, т. е. относително голяма (вж. скалата на Clements 1990), второ, има **повишаване на звуковата сила от периферията към ядрото** на сричката: .ре. зер.вен. – .ре.зерв.но.

И обратното, в кълстера [mp] дистанцията в звучността на съгласните е от **една стъпка** и гласната *е* не изпада, което показва, че [mp] не може да образува правилна граматична сложна кода: *лам.пен.* – *лам.*п.но.* Короналната преградна *п остава извън двете срички и гласната *е* от +ен не може да бъде изпусната в прилагателните с вокален суфикс. В прилагателни като *котв+ен* – *котв+ен+и* дистанцията в звучността на съгласните е равна на нула, което ни кара да мислим, че всички подобни кълстери с втори елемент лабиален обструент не могат да образуват сложни коди.

5.2.3. Прилагателни с корени или основи, завършващи на кълстер с две сонорни съгласни

Прилагателните, чиито корени завършват на две сонорни съгласни, се отличават с това, че съгласните в края на корена са сходни по относителна стойност на сонорността, или използвайки по-горе споменатия термин – звучността им се намира в плато.

- (3) *земл+ен*, *земл+ен+а*
гърл+ен, *гърл+ен+о*
казарм+ен, *казарм+ен+а*
фирм+ен, *фирм+ен+и*
зърн+ен, *зърн+ен+и*

Гласната *е* се запазва в наставката *+ен* и в двете колони, което показва, че две сонорни съгласни също не могат да образуват сложна кода в средата на думата.

5.2.4. Прилагателни, чийто корен или основа завършват на съгласна, следвана от короналния обструент *ч*

Особен интерес представляват прилагателните, чийто корен или основа завършват на съгласна, следвана от короналния обструент *ч*. При тях гласната *е* се запазва и в формите с гласна наставка, както се вижда от примерите. Причина за това са свойствата на звука *ч*.

(4) мравк+а – мравч+ен – мравч+ен+а
ябълк+а – ябълч+ен – ябълч+ен+а
люлк+а – люлч+ен – люлч+ен+а
пиринч – пиринч+ен – пиринч+ен+о
слонк+а – слонч+ен – слонч+ен+а
дъск+а – дъсч+ен – дъсч+ен+и

В прилагателните от (4) втората съгласна в корена е *ч*, която е фонологично подлежаща или резултат от прилагането на палатализация на веларните (*к* → *ч*). Преградно-проходните (африкатите) са по принцип сложни звукове, защото имат два компонента: единият – оклузивен, а другият – фрикативен, и за тяхната фонологична класификация и функциониране има различни теоретични виждания. Например Lin (2011) представя чрез геометрия на различителните признаци шест отделни репрезентации на различни автори за преградно-проходните съгласни. Всичките включват [stop] и [continuant], т. е. преграден и проходен компонент, но аранжирани структурно по различен начин, което показва, че става дума за сложен звук.

И в примерите от (4) съгласната, следвана от преградно-проходна съгласна, не може да съставлява граматична сложна кода или просто натрупването на съгласна + *чн* (*люлч+н+а) не може да бъде произнесено без запазването на гласната *е*.

5.2.5. Прилагателни, завършващи на клъстер, чийто втори елемент е коронален обструент (без *ч*)

(5) надежд+ен – надежд+н+а
звезд+ен – звезд+н+а
авангард+ен – авангард+н+а
без+сълз+ен – без+сълз+н+а
суфикс+ен – суфикс+н+а
перверз+ен – перверз+н+и
стрикт+ен – стрикт+н+о
окулт+ен – окулт+н+о

Корените или основите на прилагателните в (5) завършват фонетично на последователност от съгласна, следвана от коронален обструент. Освен това в

повечето случаи, с изключение на двойките кс ([ks]), първата съгласна (от ляво надясно) има по-голяма звучност от втората или е в плато. Нека отбележим, че за автори като Rubach (2013) [ks] не представлява проблем за силабификация в сложна кода независимо от по-високата относителна звучност на [s], защото според него разлика между проходни и преградни от скалата на Selkirk (1984) и Clements (1990) не се прилага за славянските езици:

A major dissent from SSG [Sonority Sequencing Generalization] is in the class of obstruents Not only is it the case that plateaus are tolerated, with two stops or two fricatives forming an onset, but the sonority relation can be reversed, with a fricative being farther away from the nucleus than a stop. This pattern of SSG violations is classic in Slavic languages and is attested in every Slavic language on record. I conclude that the sequencing of segments predicted by SSG is suspended for the class of obstruents (Rubach 2013, p. 239) (подчертаването е наше).

На мнение сме, че разгледаните дотук данни не потвърждават напълно изводите на Рубах. Видяхме, че според *Sonority Sequencing Generalization* (на български бихме използвали като превод *Обобщение за последователността на звучността*), ако вторият елемент на клъстера в кодата е лабиален обструент, споменатото *суспендиране* на Рубах не се прилага. Това е така, защото при този тип клъстери, както установихме по-горе, разликата в сонорността на двата негови елемента е от решаващо значение. В прилагателните *тиквено* и *котвена* гласната е от суфикса не изпада, което подсказва по категоричен начин, че клъстер, завършващ на лабиален обструент, не може да формира сложна кода в българския език, освен ако звучността на двата елемента не намалява към периферията с две стъпки: *нервно* и *резервно*, където е от -ен може да бъде изпуснато.

Суспендиране на Рубах не работи и при клъстери, завършващи на ч. Ако то се прилагаше повсеместно, ч щеше да има фонологично поведение на обикновен коронален обструент, щеше да участва в сложна кода и нямаше да блокира изпадането на е в *дъсч+ен+и*.

5.3. Прилагателни, чийто корен или основа завършва на глайд

В прилагателни като *ча+ен* / *чай+н+а* и *бо+ен* / *бой+н+а* можем да отбележим друго редуване: *й* не се реализира фонетично пред *е*, а се явява, когато *-е* не се реализира. Можем да отбележим, че *й* пред *е* изпада често в българския език с изключение на начало на някои чужди думи като *йезуит* или *йерархия*. Това се дължи на обстоятелството, че пред предна гласна не може да се явяват палатализирани съгласни или *й*.

5.4. Прилагателни, чийто корен или основа завършват на три или четири съгласни

В българския език има малко прилагателни с корени или основи, завършващи на три или четири съгласни, и във всички примери можем да

видим, че в прилагателното гласната *е* от суфикса не изпада пред вокален суфикс: *гостб+ен* – *гостб+ен+а*, *жертв+ен* – *жертв+ен+а*, *мостр+ен* – *мостр+ен+а*, *екстр+ен* – *екстр+ен+о*, *нрав+ств+ен* – *нрав+ств+ен+а*, *един+ств+ен* – *един+ств+ен+а*, *бед+ств+ен* – *бед+ств+ен+а*.

На мнение сме, че тези форми показват нагледно, че в българския език в средата на думата не може да има повече от две съгласни в сричкова кода. Запазването на *-е* от *-ен* води до реорганизация на сричковите структури (ресилабификация) и тяхната пълна прозодификация: *екс.тре.но* – *бед.стве.на*, и т. н.

5.5. Обобщения

Основавайки се на направения дотук анализ на фонологичните контексти и закономерности, можем да извлечем следните по-общи заключения: изпадането или запазването на гласната *е* от *+ен* зависи от това дали предхождащата я съгласна или глайд са интегрирани в кодата на предхождащата я сричка.

Анализът ни позволява да формулираме следното правило:

(А) Гласната *е* от наставката *+ен* за образуване на прилагателни имена не може да изпадне след съгласна, която не е включена в предходната сричка.

Това доказва зависимостта между структурата на сричката, сричкообразуването и изпадането или запазването на гласната *е*. С други думи, гласната *е* нестабилна и като че ли при възможност „желае“ да изпадне, но ако има несилабифициран елемент пред нея, тя остава.

Нека отбележим, че огледалният образ на (А) също действа като правило, и то без изключения:

(Б) Гласната *е* от наставката *+ен* за образуване на прилагателни имена не може да изпадне пред съгласна, която не е включена в следващата сричка.

Да повторим някои от примерите, в които *-е* изпада: *дребно*, *водна*, *багажни*, *цинични чайна*, *бойно*, *авангардна*, *стриктно*, *нервни*, *резервна*. Да „изтрием“ вокалния суфикс и да ги оставим в мъжки род: **дребн*, **водн*, **багажн*, **циничн*, **чайн*, **бойн*, **авангардн*, **стриктн*, **нервн*, **резервн*. Формите не са граматични, защото съгласната *н* е извън граматичната сричка – **.вод. *н*, **.стрикт. *н*, **.ре.зерв. *н*. Носовата съгласна *н* не може структурно да се прикачи към кодата, защото е с по-висока звучност от предходната съгласна или се явява като трети елемент с по-висока звучност от предходния, което е двойно нарушение на описаните дотук закономерности – не са допустими три съгласни в кода, не е възможен клъстер обструент-сонорна съгласна в краесловие.

Нека слеем правилата от (А) и (Б) в едно по-общо правило (В), тъй като те описват един и същ фонологичен процес – зависимостта на изпадането или неизпадането на *е* от *-ен* от силабичния статут на съгласната пред или след него:

(В) Гласната *е* от наставката +ен за образуване на прилагателни имена не може да изпадне, ако съгласната пред или след нея не принадлежи на предходната или следходната сричка.

Според това правило в думи като *устен* гласната *е* не изпада, защото *н* би останала извън сричката, но в *устна* може да изпадне, защото два коронални обструента могат да образуват сложна кода, както видяхме в 5.2.5. Според същото правило -*е* не може да изпадне в *сватбена*, защото клъстерът с втори елемент лабиален обструент не може да образува кода, както видяхме в примерите в 5.2.2.А.

6. Други фонологични особености на формообразуването на прилагателни с наставка -ен

6.1. Коронализация и депалатализация

Да отбележим накратко, че присъствието на наставката -ен, със или без фонетично реализирано -*е*, предизвиква други фонологични промени, например палатализация или коронализация:

– *ц* от *улиц+а* минава в *ч* в *улич+ен*, но и *улич+н+а* (т. е., когато гласната *е* не се реализира фонетично);

– първа палатализация на веларните *к, г, х* минават в *ч, ж, ш* в примерите: *успеш+ен* (от *успех*) и *цинич+ен* (от *циник*) или да споменем *набож+ен* (от *бог*). Промените се наблюдават в прилагателните, в които *е* се реализира, но и в тези, в които не се реализира фонетично, което ни подсказва, че коронализацията или палатализацията е независима от хипотетичното озвучаване на така наречените синхронни ерове.

– в прилагателни като *път+ен*, *кон+ен* и др. подлежащата (фонологичната) съгласна е палатализирана (тя се проявява в членуваните форми – *път+ят* [pətʲ+ət] и *кон+ят* [kónʲ+ət]), но губи палаталната си частица пред предни гласни и пред съгласни – *конче* [kón+tʃe], [kón+en].

6.2. Взаимодействие на две редуващи се гласни в едно прилагателно

При словообразуването на прилагателните основата може да съдържа редуваща се гласна, *компютър – компютри – компютърен*, *сребро – сребърен – сребърни*, *филтър – филтърен – филтърни*, *котел – котлен/котелен* и т.н. Тук става дума за две успоредни фонетични реализации на едно фонологично явление. То трябва да бъде разглеждано като единен процес, още повече че между двете редуващи се гласни *е* и *ъ* може да се наблюдава взаимодействие в една и съща форма, тъй като и двете редуващи се гласни зависят от силабичния статут на прилежащите им съгласни. Тази подтема изисква доста подробно описание с много примери, затова авторите на настоящата статия подготвят друго изследване, посветено на нея (Христовски и Радкова, in preparation).

7. Изключения – синхронно ниво

В представените в тази секция прилагателни -*е* от суфикса не изпада във

всичките си форми независимо от това, че корените или основите, към които се прибавя *-ен*, завършват на една съгласна. Те могат да бъдат разделени на две групи: когато неизпадащото *е* е под ударение и когато не е.

7.1. Прилагателни с ударение върху наставката *-ен*

В (6) даваме примери на прилагателни с ударение върху гласната от суфикса *-ен*. Възможно е част от тях да принадлежат към лексикално подмножество от черковнославянски, старобългарски или да са заемки, и би трябвало внимателно да се проследи тяхната етимология.

(6) *дръзновен, обикновен, неприкосновен, откровен, почтен, свършен, свещен, обикновен, баклавен, кадифен, мукавен, тестен, студен, солени и др.*

Ударението в българския език е сложна и обширна тема, особено ако търсим фонологични закономерности. От фонетична гледна точка, ударената гласна се намира в позиция на психологическа изпъкналост, определена от фонологията, и има по-голямо времетраене и/или интензитет, като по този начин по принцип тя се произнася с по-голяма енергия. Именно тази позиция на психологическа изпъкналост прави ударените гласни много стабилни и практически неподлежащи на изпадане или изтриване, освен че традиционно това е позицията, в която можем да установим истинския тембър (качество) и дължина на гласната, защото в неударена позиция се среща много често явлението *вокална редукция*. Това косвено подкрепя устойчивостта на ударените гласни спрямо процеси като елизия, която би нарушила подчертания характер или целостта на тази позиция (Alderete 1999).

7.2. Прилагателни с неизпадащо *-ен*, което не е под ударение

В (7) по-долу се представя непълен списък на прилагателни, които не губят гласната от суфикса *-ен* във всички форми. Обикновено граматиките ги класифицират като прилагателни, отнасящи се до произход, същност или материал, но ще намерим много примери с такова значение, но с редуващо се *-е*.

(7) *особен, шоколаден, лимонаден, леден, какавиден, миден, пирамиден, керемиден, портокален, карамелен, канелен, фланелен, телен, ванилен, кехлибарен, цигарен, седефен, картофен, конячен, амонячен.*

Исторически в повечето прилагателни наставката *-ен* се е развила от старобългарското *-ѣн*, докато в част от тях, предимно означаващи веществото или материала, от които е създаден предметът, са се образували от старобългарската наставка *-ѣнѣ*. Първата наставка има ерова гласна в позиция, в която може да се редува в зависимост от това дали *-н* се силабифицира, или не. Наставката *-ѣнѣ* има ятова гласна пред преден ер, а това е позиция, в която ятовата гласна винаги се реализира фонетично като *е* (мяст+о – мест+ен). Затова и в тези прилагателните с тази наставка *-е* не изпада. Въпреки че предният ер в *-ѣнѣ* не съществува на синхронно ниво, промяната на ятовата гласна в *-е* е рефлекс от неговото съществуване в диахронен план.

Същевременно част от прилагателните, означаващи веществен произход, следват общото правило, отнасящо се към прилагателните с наставка *-ен*, и губят гласната при формообразуване: железен – желязна, хлебен – хлебни, памук – памучен и др. В заключение можем да кажем, че за употребата на не-променлив суфикс *-ен* допринасят различни семантични, лексикални и морфологични фактори, които изискват отделно изследване.

8. Предложения за преподаване на явлението в обучението по български език като чужд

Един от големите проблеми при преподаване на български език е необходимостта българската лингвистика в цялото ѝ подробно научно описание да бъде сведена и представена в такъв вид, който да бъде възприемаем от хора без специализирана лингвистична подготовка.

Обектът на анализ на лингвистиката и на фонологията в конкретния случай и учебният материал в практиката на преподаването на езици се различават по своята същност и цели. Фонологията се занимава с изучаването на звуковата система на езика на абстрактно ниво, а учебният материал в преподаването е насочен към практическото усвояване на езика от учениците. Докато фонологията предоставя научната основа за разбирането на звуковите системи на езиците, учебният материал в преподаването трансформира тези теоретични знания в практически упражнения и задачи, които подпомагат учениците в развиването на комуникативна компетентност. Следователно задачите пред преподавателя по български като чужд е да използва теоретичните изследвания и да ги представи във вид на лесно разбираеми от неспециалисти, ясни и логични правила.

Също така фонологията анализира звуковата система на езика в пълния ѝ обем, докато учебният материал е насочен към овладяването на конкретен езиков и комуникативен минимум на отделно равнище. Преподаването трябва да акцентира върху тези явления, които представляват трудност за обучаемите, и може да не обърне внимание на тези, които не представляват проблем. Фонологията не може да пренебрегне дори една дума, която онагледява определено явление, като например споменатите по-горе думи копривен, пиринчен и др., докато за преподаването фонологичните правила при тези думи са без значение, тъй като те вероятно биха били обект на преподаване на равнище С2.

Стратегиите за редуциране на структурната сложност на лингвистичния материал обикновено се свеждат до:

- ограничаване до типичните случаи;
- стремеж към структурна опростеност и логичност дори с цената на изключване на отделни подправила и изключения;
- яснота на метаезика на формулировката, внимателна употреба на лингвистични термини в неспециализирани аудитории (нефилолози);

- приоритет на честотността на явлениято, правилото и изключенията;
- отчитане на равнище на изучаване на езика (A1, A2, B1 и т.н.).

Фонологичен модел за преподаване на българските прилагателни с наставка *-ен*

Целта на последната част на настоящото изследване е да преформулираме фонологичните правила, описващи формообразуването на прилагателни на с наставка *-ен*, в кратки, ясни и лесно възприемаеми, подходящи за използване-то им при обучението по български език като чужд.

Правило

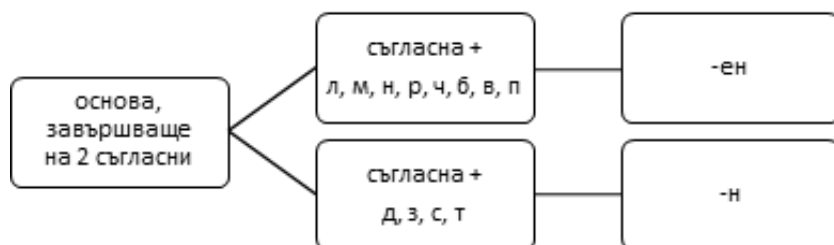
Основното правило е, че прилагателните със наставка *-ен* в мъжки род единствено число нечленувана форма имат наставка *-н* във формите за мъжки род единствено число членувана форма, за женски род, за среден род и за множествено число.

Изключения

1. Прилагателните, в които ударението пада на наставката *-ен*, запазват тази наставка във всички горепосочени форми (студен – студения(т), студена-та, студеното, студените; обикновен – обикновения(т) оубикновената, обикновеното, обикновените).

2. Прилагателните, чиято основа завършва с 3 или 4 съгласни, запазват наставката *-ен* във всичките си форми (художествен – художественият, художествената, художественото, художествените).

3. Част от прилагателните, чиято основа завършва с 2 съгласни, следват основното правило, а друга част влизат в изключенията. Към изключенията се отнасят прилагателните с основа, завършваща на 2 съгласни, като запазват наставката *-ен* в случаите, когато основата завършва на съгласна + *л, м, н, р, ч, б, в, п*, *ч, б, в, п*.

Фигура 2. Прилагателни с основа, завършваща на две съгласни

Струва ни се нецелесъобразно в практиката на преподаването да обосноваваме изключенията от гледна точка на нарастващата, спадащата или запазващата се звучност в сричката, нито пък на базата на фонетичните или фонологичните характеристики на звуковете, тъй като това предполага една

металингвистична, и по-специално фонологична подготовка на обучаемите, която те обикновено нямат.

4. Лексикални изключения

Горните три изключения от основното правило имат фонологична основа. Към тях трябва да добавим изключенията, които се въвеждат като отделни думи, т.е. като изключения на лексикална основа. Нашето предложение такива думи да се изучават не като част от граматиката. Струва ни са нецелесъобразно тези думи да бъдат дадени като правило, както е прието в повечето български теоретични граматики, а именно, че много относителни прилагателни, образувани с наставка *-ен* и означаващи веществен произход на определяемия обект, не изпускат суфиксното *-е-*. Част от думите, обозначаващи веществен произход, например памучен – памучни, железен – железния, златен – златно и др., представляват изключение от изключението, което усложнява представянето на явлениято и определено би затруднило обучаемите. Ако огледаме разпределението на тези думи по езиковите равнища, много малка част от прилагателните за вещества, запазващи суфиксното *-е-*, попадат в основните равнища (A1, A2, B1), като например дървен. Повечето прилагателни, които означават веществен произход, не са с висока честотност на употреба и съответно се срещат на напредналите равнища при изучаването на езика, например лимонаден, копривен и др.

Необходимо е да направим още някои уточнения от гледна точка на преподаването на думи, завършващи на *-ен*, в чуждоезична аудитория. На първо място, това са прилагателните червен и зелен, които не губят *-е-*. При тях би могло да се обърне внимание на ударението, а не да се дават на лексикална основа като прилагателни за цвят, тъй като веднага ще трябва да се даде и изключението от изключенията, а именно прилагателното черен – черна.

Втората група думи, които представляват проблем при обучението, са адективизираните причастия (отворена врата, затворени прозорци), чиято принадлежност към определена част на речта би затруднила нефилолог. На началните нива на преподаване на езика като A1 и A2 също е целесъобразно те да се дадат като изключения и вече на по-високите нива, когато се въвеждат причастията като глаголна форма, да се даде правилото отделно за прилагателните и отделно за причастията.

Заклучение

Настоящото изследване разглежда подробно фонологичните и морфофонологичните аспекти на формообразуването на българските прилагателни с наставка *-ен*. Основната цел е постигането на пълно описание на обкръженията на морфофонологичните промени при тези прилагателни, като се изследват ре-